

DOROTA SIKORA*

THE STATE OF PRESERVATION OF HISTORIC PARKS AND GARDENS AND THE REASONS FOR THEIR DEGRADATION

STAN ZACHOWANIA I PRZYCZYNY DEGRADACJI PARKÓW I OGRODÓW ZABYTKOWYCH W POLSCE

Abstract

The article provides an overview of historic parks and gardens in Poland, including a percentage breakdown of particular categories of site, as determined from data held by the National Heritage Board of Poland. The most common reasons for the degradation of these heritage properties are identified as arising from the existing legal situation, a lack of social awareness regarding their value, lack of good models of conservation work in historic parks in Poland, underfunding of this group of sites, and problems associated with the protection of landscape contexts.

Keywords: historic parks, historic gardens, reasons for degradation of heritage sites, conservation doctrine, protection and conservation of historic parks

Streszczenie

W artykule scharakteryzowano na poziomie ogólnym zasób parków i ogrodów w Polsce, z uwzględnieniem procentowego udziału poszczególnych kategorii obiektów, zgodnie z danymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Określono najczęstsze przyczyny degradacji tej grupy zabytków, wynikające z sytuacji prawnej, braku świadomości społecznej co do wartości tych obiektów, braku dobrych wzorców prac konserwatorskich w parkach zabytkowych na terenie Polski, niedofinansowania tej grupy zabytków oraz problemów związanych z ochroną kontekstu krajobrazowego.

Słowa kluczowe: park zabytkowy, ogród zabytkowy, przyczyny degradacji zabytków, doktryna konserwatorska, ochrona i konserwacja parku zabytkowego

* PhD Eng. Dorota Sikora, Department of Landscape Art, Faculty of Horticulture, Biotechnology and Landscape Architecture, Warsaw University of Life Sciences.

1. INTRODUCTION

According to the *Report on the cultural heritage protection system in Poland after 1989* the historic parks are the third most endangered group of monuments – after castles and manor houses¹. Most are overgrown, have been altered in being adapted to serve new purposes, have been distorted by contemporary modernisation (often veiled as conservation), have divided ownership rights, and are seldom regarded as valuable heritage assets. Yet they constitute important symbols of identity in the Polish landscape as the appropriate setting for manor houses, palaces and monasteries, and as an integral feature of urban and rural layouts. The substantial majority of these sites are protected by law, though, sadly, this does not prevent their gradual deterioration.

2. INTRODUCTION: A BRIEF HISTORY OF THE PROTECTION OF HISTORIC PARKS AND GARDENS IN POLAND

The earliest legal regulations relating to the protection of Polish manmade park landscapes appear in a decree concerning the care of artistic and cultural heritage issued on 31 October 1918. The guidelines to this decree, published two years later under the title *The care of antiquities and their conservation*, drew attention to the necessity of protecting old decorative gardens and commemorative woodlands, tree avenues and individual notable trees. These recommendations were endorsed by a Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928, an Act of Parliament of 25 January 1933 and a Regulation of the President of the Republic of Poland of 28 December 1934. During the interwar period some of Poland's historic gardens were protected by law and a list of them was published in the *Official Gazette of the Republic of Poland*, citing their land registration numbers. Another statute of importance to the protection of manmade park landscapes was the Protection of Cultural Heritage and Museums Act of 15 February 1962, which acknowledged the necessity of providing legal protection for historic gardens and rare specimens of living and inanimate nature not covered by nature conservation legislation. At present, historic gardens are protected by the Heritage Protection and Preservation Act of 23 July 2003. References to historic greenery also appear in numerous other Polish legislative acts: the Spatial Planning and Land Development Act of 27 March 2003 (Dz. U. No. 80, item 717), the Nature Conservation Act of 16 April 2004 (Dz. U. No.92, item 880) and the Building Law Act of 7 July 1994 (Dz. U. No. 243, item 1623).

3. RESEARCH AIMS

The aim of the author's research was to compile an overview of the current state of preservation of Poland's historic parks and gardens and the principal threats faced by these sites². In presenting this alarming data, the author wants to pay attention to the urgent need for systemic recognition of the present state of this part of the Polish cultural heritage. Comprehensive inventorising the historic parks ceased at the end

¹ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szymgin, *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (ed.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009.

² A detailed appraisal of this subject would require analysis of the state of preservation of assets within individual parks and gardens, which is a task beyond the scope of an individual researcher.

of the 1990s. Presently there is no updated information on the condition of historic green areas. Only the complete recognition of this group of monuments will allow the creation of a solid base for the proper management and financing of this part of the cultural heritage, and transferring it – following the declarations of the Venice Charter – to future generations in the full richness of their authenticity³.

4. RESEARCH TO DATE

The recording and conservation of historic gardens in Poland began in the early 18th century, though these activities were undertaken primarily out of respect for the legacy of previous owners rather than from a conscious effort to carry out conservation measures based on scientific principles. In the late 18th century, descriptions of the state of historic parks were drafted by Szymon Bogumił Zug and Ignacy Krasicki. The concept of protecting and preserving heritage assets as works of art in view of their historic significance and cognitive/scientific value took shape in the 19th century. Interest in historic gardens increased during this period. One of the most active researchers into garden art at the turn of the 19th century was Józef Dregé, who amassed an extensive collection of specialist books and garden plans⁴. In the early 20th century, research into historic gardens became increasingly widespread at universities. The eminent botanist Marian Raciborski lectured in natural heritage studies in both Kraków and Lwów (now Lviv, Ukraine). Oskar Sosnowski established a Historic Parks Section within the Department of Polish Architecture at the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, and Gerard Ciołek was nominated head of the Section. During the interwar period, together with Krystyna Żelechowska, Ciołek recorded several dozen palace parks in Wołyń (now Volhynia, Ukraine). The history of many valuable assets was published in monographs written by authors including Franciszek Szanior, K. Dębicki, Emanuel Świeykowski, and Władysław Tatarkiewicz⁵. In post-war Poland, the typology and state of preservation of historic gardens, as well as issues relating to their preservation, were investigated by three distinguished representatives of the Polish school of historic garden conservation: Gerard Ciołek, Janusz Bogdanowski and Longin Majdecki. The research and recording work carried out by Gerard Ciołek and his colleagues in historic parks across almost all of Poland is particularly noteworthy. To this day the materials which they collated, referred to as the *Ciołek Files*, are one of the principal sources of information about Poland's stock of historic parks and their condition in the 1950s and '60s. Assessing the state of preservation of historic gardens in Poland was also the aim of a recording exercise carried out from the late 1970s to the 1990s under the coordination of the Board for the Preservation of Palace and Garden Complexes. It was also on the initiative of this institution that numerous instructions were formulated regarding the conservation methods used in historic parks⁶. Currently, research into the state of Poland's historic

³ *Venice Charter* (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites), Venice 1964.

⁴ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, 90.

⁵ A. Gerquin, H. Gołda, *Problemy konserwacji, rekonstrukcji adaptacji zabytkowych parków*, Wydawnictwo PKZ, Warszawa 1974, 9.

⁶ The Board produced a series of instructions pertaining to work carried out at historic gardens. These instructions were distributed among conservation authority staff. Titles included: *General principles of preliminary*

gardens is being carried out by numerous academic centres, conservation bodies and cultural institutions (e.g. the National Heritage of Poland). However, the scope of these studies rarely encompasses the entire country, most often concentrating on a local scale or a selected group of sites.

5. DESCRIPTION OF RESEARCH

The present study focused on analysis of data concerning historic parks and gardens listed on the national heritage register, in park records, and in the National Heritage Board of Poland's database. Further data for this analysis came from the *Report on the cultural heritage protection system in Poland after 1989*⁷ and from a questionnaire on the state of historic greenery in particular Provinces (provinces), devised by the author and completed by conservation authority staff⁸. The collated materials were analyzed in order to obtain an overview of Poland's stock of historic parks and gardens and to identify the principal threats to these sites⁹.

6. RESULTS

Overview of historic parks, gardens and tree avenues on the national heritage register

The total number of historic parks in Poland in 1993 was estimated at 9182¹⁰. There are currently 6805 historic parks (not including historic tree-lined avenues) listed on the heritage register¹¹. Thus, approximately 24% of historic parks do not feature in the national heritage register, assuming that over the course of 20 years only a small number of them would have become so devalued as to be excluded.

The rate at which historic parks and gardens were entered on the national heritage register fluctuated over the years. In the 1940s 136 parks were listed, in the 1950s – 449, in the 1960s – 423, in the 1970s – 1417, in the 1980s – 2873, in the 1990s – 1239, and after 2000 – 407.

maintenance and protection of historic gardens, Instructions for social schemes conducting basic care and conservation tasks at historic parks and gardens, Guidelines for drafting simplified implementation plans for maintenance and protection of historic gardens, Guidelines for compiling simplified records of tree protection and treatment in historic gardens, Instructions regarding the basic components of post-completion records concerning groundwork carried out by the Board. In 1994 the restructured Board, renamed the Centre for the Preservation of Historic Landscapes, commissioned and published a *Model procedure for conservation of degraded historic gardens taken over by the Agricultural Property Agency of the State Treasury*, drafted by Anna Miłkowska and her team.

⁷ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szymgin, *Raport o systemie ochrony...*

⁸ Unpublished material processed at the National Heritage Board.

⁹ The very valuable publications concerning historic parks are for example: M. Jagiełło, W. Brzezowski, *Ogrody na Śląsku*, Part I, Wrocław 2013; A. Miłkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie zabytków i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szymgin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS, Lublin 2012; K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów Gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2011.

¹⁰ Data taken from records processed at the Centre for the Preservation of Historic Landscapes, based on information submitted by provincial heritage protection authorities. Published in: *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, Studia i Materiały, Suplement I, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1994.

¹¹ In accordance with National Heritage Board data.

The current list of assets linked to palace/garden and manor/garden complexes, historic tree avenues, and other forms of historic greenery entered into the national heritage register can be summarised as follows¹²:

- palace parks – 1945,
- castle parks – 119,
- manorial parks – 3182,
- city parks – 166,
- villa gardens – 436,
- monastery gardens – 95,
- tree avenues – 132,
- unclassified sites and those belonging to other, less numerous, categories grouped under the heading 'parks' – 862.

The most numerous group among these categories comprises modestly sized parks associated with historic residences: manorial parks and palace parks, covering a surface area of no more than 20 hectares. The number of palace gardens exceeding 20 ha is much smaller; the smallest group of all being represented by large-scale parks of over 50 ha.

The number of tree avenues listed on the national heritage register is relatively small: 132. In Poland's northern and western provinces, where avenues of this type (often associated with a historic residence) frequently determine the character of the cultural landscape, only a handful of these features have been listed: in Opolskie Province – 3, Śląskie – 4, Warmińsko-Mazurskie – 4, Pomorskie – 1, Zachodniopomorskie – 4. This situation is especially worrying in view of the mass felling of avenue trees carried out in recent years by public road authorities.

The number of parks associated with historic residences where there is no landmark building, or where such a building has not been listed on the national heritage register, amounts to 1632¹³, which accounts for around 25% of all parks in this category¹⁴. This situation is particularly apparent in the following provinces:

- Zachodniopomorskie – among the total of 683 parks associated with a historic residence **391** are listed without a landmark building, representing **57.2%** of this type of park in this province,
- Śląskie – among the total of 221 parks associated with a historic residence **116** are listed without a landmark building, representing **52.5%** of this type of park in this province,
- Lubuskie – among the total of 375 parks associated with a historic residence **142** are listed without a landmark building, representing **37.8%** of this type of park in this province.

The absence of a landmark building leaves historic parks at greater threat of being altered or remodelled than in those instances where such a landmark survives.

Garden architecture associated with historic residences and listed on the national heritage register – such as pavilions, fountains, monuments, gates and perimeter walls/fences – amounts to 2930 items.

¹² In accordance with National Heritage Board data.

¹³ The palaces, castles and manor houses included in the National Heritage Board's database are those which have been listed on the national heritage register.

¹⁴ The term 'parks associated with a historic residence' was used for all categories of garden that should have featured a landmark building such as a palace, manor house, castle or villa. To simplify statistics, a small group of monastery, sanatorium, school and hospital gardens were also included in this category.

Only 186 historic parks have also had their surroundings entered into the national heritage register, representing 2.9% of all parks listed on the national heritage register.

State of preservation and reasons for degradation

According to the *Report on the cultural heritage protection system in Poland after 1989* historic parks are the third most threatened group of heritage assets – after castles and manor houses¹⁵. The *Report* states that the sites under greatest threat are those which no longer serve their original purpose. Prime among these are historic residences, of which parks and gardens were an integral feature. In examining the state of historic parks in greater detail, data obtained from province heritage authorities revealed that¹⁶:

- 41% of historic parks require a major overhaul,
- 16% of historic parks require maintenance work,
- 30% of historic parks require cultivation work,
- 13% of historic parks require conservation work.

The state of preservation of historic gardens depends largely on how they are entered into the national heritage register, and in particular on: correctly defining the subject of the entry and the scope of protection, clearly delimiting the boundaries of the protected area, justifying the reasons for the entry, defining the qualities for which the site has been protected, and entering the site's surroundings in the heritage register (where warranted).

The author's research has revealed that most national heritage register entries for this category of site, in particular those drafted in the 1950s, '60s, '70s and '80s, do not unequivocally define the subject and extent of the protected property, and the justification for entry is usually limited to a general statement about the site's "historic and artistic value". No illustrations featuring plot numbers are included with the entries, and the subject of the entry does not always encompass the entire site. These omissions hinder the effective statutory protection of historic garden art.

In justified instances, the surroundings of historic parks should also be protected by being listed on the national heritage register. The *Florence Charter* states that: "Whether or not it is associated with a building in which case it is an inseparable complement, the historic garden cannot be isolated from its own particular environment, whether urban or rural, artificial or natural"¹⁷.

As earlier demonstrated, historic gardens are seldom protected together with their surrounding landscapes. It is because of this failure to protect landscape contexts that a multi-storey town council office building was raised in line with the main axis of the Branicki Palace in Białystok (Ill. 2), the Siekierki Power Plant was built at the end of one of the principal vistas from Wilanów Garden, Wilanów's Royal Axis has practically been eradicated having been progressively encroached on by the housing development known as *Miasteczko Wilanów*, and the sea views stretching out from Oliwski Park in Gdansk have been obscured by the planting of trees in ill-chosen locations.

Another problem is posed by the lack of consistency in Polish legislation, as exemplified by the provisions of the Nature Conservation Act and the Heritage

¹⁵ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szymgin, *Raport o systemie ochrony...*, 95.

¹⁶ The terminology used in the *Report* is retained in this summary.

¹⁷ Historic Gardens (The Florence Charter), IFLA-ICOMOS, Florence 1981, art. 7.

Protection and Preservation Act. This particular predicament means that not all forms of nature conservancy are beneficial to the protection of historic parks. For example, providing legal protection for a historic park by designating it as a nature reserve may lead to the degradation of its cultural values (as witnessed in Morysin, Natolin and Ursynów)¹⁸. No less a problem is posed by the complicated ownership rights affecting many historic parks and gardens. Their privatisation after 1989, which was often carried out at random, with no regard for the property's fundamental values, has brought about irrevocable changes. One example is that of the monastery in Henryków, the historic grounds of which currently have over 70 co-owners¹⁹, making it virtually impossible to carry out any cohesive or comprehensive conservation measures on the entire site. As time goes by and the number of parties with inheritance rights to the property increases, so this situation will become even more complicated.

Problems of a legal nature are compounded by a lack of public awareness about the value of garden art. Historic gardens are most often regarded as the 'surroundings of a heritage site', hence it is more socially acceptable to subject them to contemporary alterations than is the case with architectural heritage. Public protests are usually only prompted by the clearance of trees in historic city parks²⁰. The natural values of a historic park are more readily noticeable and more highly prized than its cultural values. The need to raise public awareness of cultural heritage, which includes historic gardens, is highlighted in both the Florence Charter and the European Landscape Convention, of which Poland is a signatory.

In general in Poland – with certain limited exceptions²¹ – there is also an absence of exemplary conservation work in historic parks, which, given the general underfunding of this category of site, results in a very low level of restoration work on a nationwide scale.

7. CONCLUSIONS

- Parks associated with a historic residence, constituting over 80% of Poland's historic greenery, are one of the most severely threatened categories of heritage asset. There is an urgent need to create the legislative and financial mechanisms at the local level (e.g. the local foundations supporting restoration work, better accessibility of financial support from regional monument conservators) as well as on the central level (e.g. state programmes financing the historic garden

¹⁸ E. Nekanda-Trepka, *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego Warszawy – w praktyce*, [in:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, 18-20.

¹⁹ Based on information provided by Grzegorz Grajewski, Head of the Local Division of the National Heritage Board in Wrocław.

²⁰ Public consultations held in 2011 and 2012 in connection with restoration work at the Książki Garden in Warsaw saw local residents calling for far-reaching alterations to be carried out (the creation of children's playgrounds, the construction of sealed-surface roads and the removal of the park's perimeter fencing), whilst at the same time protesting against the clearance of trees (including those obscuring the vista along the palace's principal axis).

²¹ Restoration work which can be considered as proper from the conservation point of view have, for example, been undertaken in such historic gardens as the Muskau Park in Łęknica, the Branicki Garden in Białystok, the Łazienki Park in Warsaw, and the castle garden in Łańcut. The absence of full recognition of the current state of historic parks, and the lack of clear criteria for the appropriateness of restoration work makes it very difficult to make a list of those historic gardens which could serve as models.

documentation, recognition of the present condition and restoration work). Such mechanisms will be conducive to the preservation of these sites for future generations.

- There is no comprehensive nationwide assessment of Poland's stock of historic gardens, including formal gardens of the 17th and 18th centuries, and their state of preservation. The most recent survey of historic gardens was completed in the 1990s, and only a full appraisal of these sites and the problems associated with them will enable the effective management of this group of heritage assets. The assembled data should be verified on a regular basis.
- Steps must be taken to coordinate Polish legislation concerning heritage protection, nature conservation, spatial planning and building legislation, and to bring these legislative acts in line with international law and international conservation conventions.
- Historic residences and their grounds have played a significant role in shaping the landscape in which they were set, most often serving as principal landmarks and centres of decision-making for surrounding areas covering many thousands of hectares. At present, few parks have their surroundings protected by law (through entry on the national heritage register) which, in view of the absence of spatial development plans and growing urbanisation pressure, leads to the landscape context of heritage sites becoming increasingly obscure.

- III. 1. 19th-century landscape park in Turowice with very valuable elements of garden architecture, presently neglected and not listed on the national heritage register (photo by D. Sikora)
- II. 1. Dziewiętnastowieczny park krajobrazowy w Turowicach z zachowaną bardzo cenną architekturą ogrodową, aktualnie niszczący i niewpisany do rejestru zabytków (fot. D. Sikora)

- III. 2. The surroundings of the Branicki residence in Białystok – a multi-storey town council building situated right on the palace axis (photo by D. Sikora)
- II. 2. Otoczenie rezydencji Branickich w Białymstoku – wielopiętrowy budynek Urzędu Miasta, wzniesiony w latach 60. XX w. na pałacowej osi (fot. D. Sikora)

REFERENCES

- BÖHM A., DOBOSZ P., JASKANIS P., PURCHLA J., SZMYGIN B., *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (ed.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009.
- Florence Charter*, IFLA – ICOMOS, Florence 1981.
- GERQUIN A., GOŁDA H., *Problemy konserwacji, rekonstrukcji adaptacji zabytkowych parków*, Wydawnictwo PKZ, Warszawa 1974.
- JAGIEŁŁO M., BRZEZOWSKI W., *Ogrody na Śląsku*, Part I, Wrocław 2013.
- Venice Charter (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites)*, Venice 1964.
- MAJDECKI L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- MITKOWSKA A. et al., *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu*, Warszawa 1994.
- MITKOWSKA A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, (ed.) B. Szymgin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS, Lublin 2012, 121-134.

NEKANDA-TREPKA E., *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego Warszawy – w praktyce*, [in:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, 18-20.

Parki i ogrody zabytkowe w Polsce, Studia i Materiały, Suplement I, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1994.

ROZMARYNOWSKA K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2011.

1. WSTĘP

Zgodnie z danymi z „Raportu o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989” parki zabytkowe stanowią trzecią pod względem stopnia zagrożenia grupę zabytków – po zamkach i dworach²². We wspomnianym raporcie oceniono, że aż 50-60% obiektów z tego zasobu wymaga przeprowadzenia kompleksowych prac konserwatorskich i zabezpieczających. Często zarośnięte (zwłaszcza parki dworskie), przekształcone na skutek adaptacji do nowych funkcji, własnościowo podzielone, zniekształcone współczesną modernizacją, niekiedy ukrytą pod płaszczykiem konserwacji, nie zawsze bywają postrzegane jako cenne zabytki. Jedynie nieznaczna ich część zachowała swoje historyczne wartości przestrzenne, autentyzm rozwiązań materiałowych oraz integralność terytorialną. A stanowią przecież ważny wyznacznik tożsamości polskiego krajobrazu jako obowiązkowa oprawa dworów, pałaców, klasztorów oraz jako integralny element układów urbanistycznych i ruralistycznych. Znacząca ich większość jest chroniona prawnie, co niestety nie zapobiega ich stopniowej degradacji.

2. WPROWADZENIE: ZARYS HISTORII OCHRONY PARKÓW I OGRODÓW HISTORYCZNYCH W POLSCE

Pierwsze prawne regulacje, dotyczące ochrony polskich parków i ogrodów zabytkowych, zostały zawarte w dekrete „O opiece nad zabytkami sztuki i kultury” z dnia 31 października 1918 roku. Wytyczne do tego dekretu, zatytułowane „Opieka nad zabytkami i ich konserwacja”, wydane dwa lata później, zwracały uwagę między innymi na potrzebę ochrony starych ogrodów ozdobnych i pamiątkowych zadrzewień, alei czy też pojedynczych okazałych drzew. Zalecenia te zostały wsparte rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 marca 1928 roku, ustawą sejmową z dnia 25 stycznia 1933 roku i rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 grudnia 1934 roku. W okresie międzywojennym objęto ochroną prawną niektóre z polskich ogrodów historycznych i opublikowano ich wykaz w Monitorze Polskim z podaniem numerów ksiąg wieczystych. Kolejnym ważnym dla ochrony założeń parkowych aktem prawnym była Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach z dnia 15 lutego 1962 roku, uznająca konieczność prawnej ochrony ogrodów zabytkowych oraz rzadkich okazów przyrody żywej i nieożywionej, o ile nie podlegały przepisom o ochronie przyrody. Aktualnie ogrody zabytkowe chronią przepisy Ustawy o ochronie

²² A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (red.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009, 95.

zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku. Odniesienia do zieleni zabytkowej znajdują się również w wielu innych polskich aktach prawnych: Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 roku (Dz. U. Nr 80, poz. 717), Ustawie o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 roku (Dz. U. Nr 92, poz. 880), Ustawie Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 roku (Dz. U. Nr 243, poz. 1623).

3. CEL BADAŃ

Celem podjętych przez autorkę badań było zaprezentowanie na poziomie ogólnym aktualnej kondycji polskich parków i ogrodów zabytkowych oraz głównych zagrożeń dla tej grupy zabytków²³. Prezentując alarmujące dane na temat zasobu parków zabytkowych w Polsce, autorka pragnie zwrócić uwagę na pilną potrzebę dokonania systemowego rozpoznania aktualnego stanu tej części polskiego dziedzictwa kulturowego. Akcja systematycznego ewidencjonowania zabytkowych parków ustała z końcem lat 90. XX wieku i obecnie brak jest w skali kraju danych na temat stanu zachowania zieleni zabytkowej, a tylko pełne rozpoznanie stworzy wiarygodne podstawy do zarządzania tym dziedzictwem i jego finansowania, mającymi na celu przekazanie go, zgodnie z postanowieniami Karty Weneckiej, w pełnym bogactwie jego autentyczności kolejnym pokoleniom²⁴.

4. STAN BADAŃ

Dokumentowaniem ogrodów zabytkowych i ich konserwacją zajmowano się w Polsce już na początku XVIII wieku, przy czym były to raczej działania wynikające z szacunku dla pamiątek po poprzednich właścicielach niż świadome, oparte na naukowych podstawach, prace konserwatorskie. Pod koniec XVIII wieku opisy stanu historycznych parków sporządzali Szymon Bogumił Zug i Ignacy Krasicki. W XIX wieku ukształtowało się pojęcie ochrony i konserwacji zabytku jako dzieła sztuki ze względu na jego znaczenie historyczne i naukowo-poznawcze. W tym też okresie nasiliło się zainteresowanie ogrodami historycznymi. Jednym z najaktywniejszych badaczy sztuki ogrodowej na przełomie XIX i XX wieku był Józef Dregé, który zgromadził obszerny specjalistyczny księgozbiór oraz bogaty zbiór planów ogrodów²⁵. Na początku XX wieku badania z zakresu ogrodów zabytkowych stawały się coraz powszechniejsze na uczelniach wyższych. Wykłady z zakresu „zabytkoznawstwa przyrodniczego” prowadził w Krakowie i Lwowie wybitny botanik Marian Raciborski. Oskar Sosnowski zorganizował Sekcję Parków Zabytkowych w ramach Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, której kierownikiem został mianowany Gerard Ciołek. Przeprowadził on w okresie międzywojennym, wspólnie z Krystyną Żelechowską, inwentaryzację kilkunastu parków pałacowych na Wołyniu.

²³ Szczegółowe rozpoznanie tej problematyki wymaga przeanalizowania stanu zasobu parków i ogrodów na poziomie indywidualnym, co wykracza poza możliwości jednego badacza.

²⁴ Karta Wenecka (Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych) – międzynarodowa konwencja, określająca zasady konserwacji i restauracji zabytków architektury. Przyjęta została w 1964 r. przez II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Wenecji, preambuła.

²⁵ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych zaożeń ogrodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, 90.

Historię wielu cennych obiektów ujęto w opracowaniach monograficznych, między innymi autorstwa Franciszka Szaniora, K. Dębickiego, Emanuela Świeykowskiego, Władysława Tatarkiewicza²⁶. Typologia, stan zachowania i zagadnienia związane z konserwacją ogrodów zabytkowych były w powojennej Polsce przedmiotem badań trzech wybitnych przedstawicieli polskiej szkoły konserwacji ogrodów zabytkowych: Gerarda Ciołka, Janusza Bogdanowskiego i Longina Majdeckiego. Na szczególną uwagę zasługują tu badania i prace inwentaryzacyjne w parkach zabytkowych przeprowadzone przez Gerarda Ciołka i jego współpracowników, które objęły terytorium niemal całej Polski. Do dziś materiał przez nich zgromadzony, określany jako „Teki Ciołka”, stanowi jedno z głównych źródeł informacji o zasobie polskich parków zabytkowych i jego stanie w latach 50. i 60. XX wieku. Rozpoznanie stanu zachowania ogrodów zabytkowych w Polsce było też celem prowadzonej od końca lat 70. do lat 90. XX wieku akcji ewidencjonowania ogrodów zabytkowych, której koordynatorem był Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych. Z inicjatywy tej instytucji powstawało również wiele instrukcji dotyczących metodyki działań konserwatorskich w parkach zabytkowych²⁷. Współcześnie badania nad stanem ogrodów zabytkowych w Polsce prowadzone są w wielu ośrodkach akademickich, w środowiskach konserwatorskich i instytucjach kultury (np. w Narodowym Instytucie Dziedzictwa). Jednak ich zakres rzadko obejmuje terytorium całego kraju, a najczęściej dotyczą one skali lokalnej lub wybranych grup zabytków²⁸.

5. OPIS BADAŃ

Przeprowadzone badania polegały na analizie danych dotyczących zabytkowych parków i ogrodów, zawartych we wpisach do rejestru zabytków, dokumentacjach ewidencyjnych parków, bazie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Dane do analizy pozyskano również z „Raportu o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989”²⁹ oraz z ankiety przeprowadzonej przez autorkę wśród pracowników służb konserwatorskich, poświęconej kondycji zieleni zabytkowej

²⁶ A. Gerquin, H. Gołda, *Problemy konserwacji, rekonstrukcji adaptacji zabytkowych parków*, Wydawnictwo PKZ, Warszawa 1974, 9.

²⁷ W Zarządzie opracowano wiele instrukcji dotyczących prac prowadzonych w ogrodach zabytkowych, rozpowszechnianych wśród pracowników służb konserwatorskich. Były to m.in.: „Ogólne zasady prowadzenia prac ogrodniczych przy wstępnym porządkowaniu i zabezpieczeniu zabytkowych założeń ogrodowych”, „Instrukcja dla akcji społecznych przeprowadzających podstawowe prace pielęgnacyjne i konserwatorskie w zabytkowych parkach i ogrodach”, „Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji projektowo-wykonawczej porządkowania i zabezpieczenia zabytkowych założeń ogrodowych”, „Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji zabezpieczenia i leczenia drzew w zabytkowych założeniach ogrodowych”, „Instrukcja dotycząca podstawowych składników dokumentacji powykonawczej terenowych prac Zarządu”. W 1994 r. opracowano i opublikowano na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu „Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa” autorstwa Anny Miłkowskiej z zespołem.

²⁸ Do cennych publikacji z ostatnich lat, odnoszących się do omawianych zagadnień, należą m.in.: M. Jagiełło, W. Brzezowski, *Ogrody na Śląsku*, cz. I, Wrocław 2013; A. Miłkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie zabytków i konserwacji zabytków*, (red.) B. Szymgin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS, Lublin 2012; K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2011.

²⁹ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szymgin, *Raport o systemie ochrony...*

w poszczególnych województwach³⁰. Zebrany materiał poddano analizie, której celem było określenie ogólnej charakterystyki zasobu parków i ogrodów zabytkowych w Polsce i wskazanie podstawowych zagrożeń.

6. WYNIKI

Charakterystyka zasobu parków, ogrodów i alei w rejestrze zabytków

Ilość parków historycznych ogółem w Polsce w 1993 roku szacowana była na 9182³¹. Wpisem do rejestru zabytków na dzień dzisiejszy objętych jest 6805 parków historycznych (nie licząc alei zabytkowych)³². Zatem wpis do rejestru zabytków nie obejmuje około 24% parków historycznych, przyjmując, że w ciągu 20 lat tylko niewielka ich część mogła całkowicie utracić swoje wartości (Il. 1).

Wpisy do rejestru zabytków parków i ogrodów historycznych rozkładają się nierównomiernie w czasie. W latach 40. XX wieku wpisano 136 parków, w latach 50. – 449, w 60. – 423, w 70. – 1417, w 80. – 2873, w 90. – 1239, a po 2000 roku – 407.

Zasób, związany z założeniami pałacowo-ogrodowymi, dworsko-ogrodowymi, alejami zabytkowymi i innymi formami zabytkowej zieleni, wpisanej do rejestru zabytków, przedstawia się obecnie następująco³³:

- parki pałacowe – 1945,
- parki zamkowe – 119,
- parki dworskie – 3182,
- parki miejskie – 166,
- ogrody willowe – 436,
- ogrody klasztorne – 95,
- aleje – 132,
- obiekty niesklasyfikowane i należące do innych, mało licznych kategorii, ujęte w grupie „parki” – 862.

Największą liczebnie grupę wśród omawianych kategorii zabytków stanowią niewielkie założenia rezydencjonalne: dworsko-parkowe oraz pałacowo-parkowe o powierzchni od kilku do kilkunastu hektarów. Mniej liczna jest grupa założen pałacowo-ogrodowych o powierzchni ponad 20 ha, najmniej zaś jest wieloprzestrzennych założen parkowych o powierzchni ponad 50 ha.

Stosunkowo niewielka jest liczba alei wpisanych do rejestru zabytków: 132. W województwach północnej i zachodniej Polski, gdzie układy alejowe, często powiązane z założeniami rezydencjonalnymi, w znacznej mierze decydują o charakterze krajobrazu kulturowego, wpisane są pojedyncze aleje: w opolskim – 3, w śląskim – 4, w warmińsko-mazurskim – 4, w pomorskim – 1, w zachodniopomorskim – 4. Sytuacja ta jest wyjątkowo niepokojąca wobec współczesnych masowych wycinek nasadzeń alejowych, prowadzonych przez służby drogowe.

³⁰ Materiał opracowany w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, niepublikowany.

³¹ Dane pochodzą z zestawień opracowywanych w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu na podstawie informacji nadsyłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków. Opublikowane zostały w: *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, Studia i Materiały, Suplement I, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1994.

³² Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

³³ Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Liczba zabytkowych parków rezydencjonalnych, w których brak jest dominanty architektonicznej lub nie jest ona wpisana do rejestru zabytków, wynosi 1632³⁴, co stanowi około 25% wszystkich parków rezydencjonalnych³⁵. Sytuacja ta jest szczególnie widoczna w województwach:

- zachodniopomorskim, gdzie na 683 zabytkowe parki rezydencjonalne **391** wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi **57,2%** tego typu parków na terenie województwa,
- śląskim, gdzie na 221 parków rezydencjonalnych **116** wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi **52,5%** tego typu parków na terenie województwa,
- lubuskim, gdzie na 375 parków rezydencjonalnych **142** wpisane są bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi **37,8%** tego typu parków na terenie województwa.

Zasób elementów architektury ogrodowej, wpisanych do rejestru zabytków, związanych z założeniami rezydencjonalnymi – pawilony, fontanny, pomniki, bramy, ogrodzenia, to 2930 obiekty.

Tylko 186 założeń parkowych ma wpisane do rejestru zabytków otoczenie, co stanowi 2,9% ogółu wszystkich parków wpisanych do rejestru zabytków.

Stan zachowania zasobu i przyczyny degradacji

Zgodnie ze wspomnianymi na wstępie danymi z „Raportu o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989” parki zabytkowe stanowią trzecią pod względem stopnia zagrożenia grupę zabytków – po zamkach i dworach³⁶. W raporcie stwierdzono, że najbardziej zagrożone są te zabytki, które utraciły pierwotną funkcję. Wśród nich na pierwsze miejsce wysuwają się założenia rezydencjonalne, których nieodłącznym elementem są właśnie parki i ogrody. Oceniając szczegółowo stan parków zabytkowych stwierdzono, na podstawie danych zebranych od wojewódzkich konserwatorów zabytków, że³⁷:

- 41% parków zabytkowych wymaga prac od porządkowych do rewaloryzacji,
- 16% parków zabytkowych wymaga prac porządkowych,
- 30% parków zabytkowych wymaga prac pielęgnacyjnych,
- 13% parków zabytkowych nie wymaga prac konserwatorskich.

Stan zachowania ogrodu zabytkowego zależy w znacznej mierze od jakości wpisu do rejestru zabytków, a zwłaszcza od określonego poprawnie we wpisie do rejestru zabytków przedmiotu i zakresu ochrony, z jednoznacznym wskazaniem granic ochrony, uzasadnienia wpisu, określającego wartości, dla jakich dany ogród jest chroniony, dokonania wpisu do rejestru zabytków otoczenia parku (w uzasadnionych przypadkach).

Z badań autorki wynika, że większość wpisów do rejestru zabytków dla opisywanych kategorii zabytków, zwłaszcza wpisów sporządzonych w latach 50.–80. wieku, nie określa jednoznacznie przedmiotu i zakresu ochrony, a uzasadnieniem wpisu jest lakoniczne stwierdzenie „wartości zabytkowe, artystyczne i historyczne”. Brak jest

³⁴ Zasób pałaców, zamków, dworów w bazie danych NID obejmuje te, które są wpisane do rejestru zabytków.

³⁵ Określenie „ogrody rezydencjonalne” objęło wszystkie kategorie ogrodów, w których z ich natury powinna występować dominanta architektoniczna: pałac, dwór, zamek, willa. Dla uproszczenia statystyki w kategorii tej zawarto również nieliczną grupę ogrodów klasztornych, sanatoryjnych, szkolnych i szpitalnych.

³⁶ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szymgin, *Raport o systemie ochrony...*, 95.

³⁷ W zestawieniu zachowano terminologię zastosowaną w Raporcie.

załączników graficznych do wpisów z numerami ewidencyjnymi działek, a wpisy nie zawsze obejmują całość założenia. Braki te uniemożliwiają skuteczną ochronę prawną zabytków sztuki ogrodowej.

W uzasadnionych przypadkach ochronie przez wpisanie do rejestru zabytków powinno podlegać również otoczenie zabytkowego parku. W Karcie Florenckiej stwierdzono: „Ogród sam w sobie czy też związany z budowlą zabytkową, której stanowi nierozzerwalne uzupełnienie, nie może być oddzielony od swojego otoczenia, czy będzie nim środowisko miejskie, czy wiejskie, sztuczne czy naturalne”³⁸.

Jak wykazano w poprzednim podrozdziale, ogród zabytkowy rzadko chroniony jest w powiązaniu z krajobrazem otaczającym. W wyniku braku ochrony kontekstu krajobrazowego na osi pałacu Branickich w Białymstoku wzniesiono kilkunastopiętrowy Urząd Miasta (Il. 2), na zamknięciu jednego z kluczowych widoków Ogrodu Wilanowskiego – elektrociepłownię „Siekierki”, wilanowska Oś Królewska praktycznie przestała istnieć, sukcesywnie zacierana przez zabudowę osiedlową „Miasteczka Wilanów”, natomiast otwarcie widokowe z Parku Oliwskiego w kierunku morza zostało przysłonięte niefortunnie posadzonymi drzewami.

Odrębny problem stanowi brak spójności przepisów polskich aktów prawnych, np. przepisów Ustawy o ochronie przyrody i Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ta konkretna sytuacja powoduje, że nie wszystkie formy ochrony przyrodniczej terenu służą dobrze ochronie parków zabytkowych. Na przykład objęcie ochroną prawną obszaru parku zabytkowego w formie rezerwatu przyrody może prowadzić do degradacji jego walorów kulturowych (jak stało się to w Morysinie, Natolinie czy Ursynowie)³⁹. Nie mniej istotnym problemem jest skomplikowana sytuacja własnościowa wielu zabytkowych parków i ogrodów. Ich prywatyzacja po 1989 roku, prowadzona często chaotycznie, bez poszanowania dla podstawowych wartości obiektu, spowodowała nieodwracalne zmiany. Na przykład założenie klasztorne w Henrykowie, w swoich historycznych granicach, ma obecnie ponad 70 współwłaścicieli⁴⁰, co praktycznie uniemożliwia przeprowadzenie spójnych, kompleksowych działań konserwatorskich dla całego obiektu. Z upływem czasu, w miarę przybywania spadkobierców, sytuacja ta będzie ulegała dalszemu pogorszeniu.

Na problemy natury prawnej nakłada się brak świadomości społecznej co do wartości zabytków sztuki ogrodowej. Ogrody historyczne postrzegane są najczęściej jako „otoczenie zabytku”, stąd większe niż w zabytkach architektury przyzwolenie społeczne na ich współczesne przekształcenia. Protesty społeczne budzą zazwyczaj jedynie wycinki drzew w zabytkowych parkach miejskich⁴¹. Wartości przyrodnicze parku zabytkowego są łatwiej zauważalne i cenione niż wartości kulturowe. Na konieczność popularyzacji w społeczeństwie dziedzictwa kulturowego, którego częścią są ogrody historyczne, zwrócono uwagę w Karcie Florenckiej oraz w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, której Polska jest sygnatariuszem.

³⁸ Międzynarodowa Karta Ogrodów, IFLA-ICOMOS, Florencja 1981, art. 7.

³⁹ E. Nekanda-Trepka, *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego Warszawy – w praktyce*, [w:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, 18-20.

⁴⁰ Na podstawie informacji uzyskanej od Kierownika Oddziału Terenowego NID we Wrocławiu, Pana Grzegorza Grajewskiego.

⁴¹ W ramach konsultacji społecznych w 2011 i 2012 r., w związku z pracami rewaloryzacyjnymi w Ogrodzie Krasieńskich w Warszawie, okoliczni mieszkańcy domagali się daleko idących przekształceń, polegających na budowie placów zabaw, budowie dróg o utwardzonej nawierzchni, likwidacji ogrodzenia parku, przy jednoczesnym oprostowaniu wycinki drzew (m.in. zastąpiających pałacową oś).

W Polsce brak też dobrych, poza nielicznymi wyjątkami⁴², wzorcowych przykładów prac konserwatorskich w parkach zabytkowych, co przy ogólnym niedofinansowaniu tej grupy zabytków powoduje, że poziom prac rewaloryzacyjnych w skali kraju jest bardzo niski.

7. WNIOSKI

- Parki rezydencjonalne, stanowiące ponad 80% zasobu zieleni zabytkowej w Polsce, są jednocześnie jedną z najbardziej zagrożonych grup zabytków. Konieczne jest stworzenie mechanizmów prawno-finansowych, zarówno na poziomie lokalnym (fundacje wspierające prace konserwatorskie, większa dostępność środków z puli wojewódzkich konserwatorów zabytków), jak i centralnym (programy rządowe dotyczące rozpoznania stanu, dokumentacji i dofinansowania konserwacji), sprzyjających ich ochronie i zachowaniu dla przyszłych pokoleń.
- Brak jest pełnego rozpoznania w skali Polski zasobu i stanu zachowania ogrodów zabytkowych. Ostatnia akcja ewidencjonowania ogrodów zabytkowych zakończyła się w latach 90. XX wieku, a tylko pełne rozpoznanie zasobu i związanych z nim problemów umożliwi efektywne zarządzanie tą grupą zabytków. Uzyskane dane powinny być okresowo weryfikowane.
- Konieczne jest podjęcie działań na rzecz koordynacji przepisów polskich aktów prawnych, dotyczących ochrony zabytków, ochrony przyrody, planowania przestrzennego oraz prawa budowlanego, a także dostosowanie tych aktów do prawa międzynarodowego i międzynarodowych konwencji konserwatorskich.
- Założenia rezydencjonalne odegrały istotną rolę w organizacji krajobrazu, w którym powstały, pełniąc w nim najczęściej funkcję przestrzennej dominanty oraz centrum decyzyjnego dla otaczających terenów o powierzchni wielu tysięcy hektarów. Obecnie niewiele parków zabytkowych ma prawnie chronione otoczenie (wpis do rejestru zabytków), co wobec częstego braku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i presji urbanizacyjnej powoduje, że kontekst krajobrazowy obiektów zabytkowych staje się coraz mniej czytelny.

⁴² Za konserwatorsko poprawne realizacje konserwatorskie w parkach zabytkowych można uznać na przykład działania przeprowadzone w Parku Mużakowskim w Łęknicy, Ogrodzie Branickich w Białymstoku, ogrodzie zamkowym w Łańcucie, Parku Łazienkowskim w Warszawie. Wspomniany brak rozpoznania stanu zieleni zabytkowej w skali całego kraju oraz brak czytelnych kryteriów oceny poprawności prac konserwatorskich uniemożliwia wskazanie pełnej listy takich wzorcowych obiektów w Polsce.